ԲՄԿ ՊՈՒՀ ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ (ՍԼԱՎՈՆԱԿԱՆ) ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Հաստատում եմ՝
Իրավունքի ինստիտուտի տնօրեն
Մ.Ա. Քալաշյան

«04» հուլիսի 2025 թ.

Ինստիտուտ՝ Իրավունքի
Ամբիոն՝ Իրավունքի տեսության և Սահմանադրական իրավունքի

Հեղինակ(ներ)՝ փ. գ. թ., դոցենտ, Քալաշյան Մ.Ա.

ԴԱՍԸՆԹԱՑԻ ԱՌԱՐԿԱՅԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐ

Դասընթաց՝ Իրավունքի փիլիսոփայություն

Մագիստրոսի կրթական ծրագիր՝ «Սահմանադրական իրավունք, պետության և իրավունքի տեսություն», Քրեական իրավունք և դատավարություն,Գործարարական իրավունք

Դասիչ մասնագիտություն՝042101.00.7 Իրավագիտություն

1. Ներածություն

Իրավունքի փիլիսոփայությունը, անկասկած, այն գիտակարգերից է, որոնց նկատմամբ հետաքրքրությունը ժամանակի ընթացքում շարունակաբար աճում է: Սա պայմանավորված է նրանով, որ իրավունքը՝ որպես հասարակական հարաբերությունների կարգավորման արտաքին-իրավական մեխանիզմ, այսօր հանդես է գալիս որպես անձնական ազատության և անվտանգության հիմնական երաշխավոր: Սակայն հարցը միայն դրանով չի սահմանափակվում: Իրավունքը իր ժամանակակից ձևերով դարձել է կենսունակ գործիք, որի միջոցով մարդու արժանապատվության, ազատության, անօտարելի իրավունքների, հավասարության և արդարության գաղափարները կարող են իրականություն դառնալ:

Իրավունքի փիլիսոփայության նկատմամբ աճող ուշադրության մեկ այլ պատճառ է այն, որ հասարակության և գիտության արագ զարգացման պայմաններում առաջանում են խնդիրներ, որոնք չեն կարող լուծվել միայն իրավական մեթոդներով: Խոսքը, առաջին հերթին, վերաբերում է էթիկական բնույթի հարցերին, հատկապես կիրառական էթիկային, որոնք լուրջ մարտահրավեր են նետում ժամանակակից փիլիսոփայական և իրավական մտածողությանը: Իրավունքի փիլիսոփայությունը, համադրելով էթիկական և իրավական մտքի ձեռքբերումները, ստեղծում է անհրաժեշտ մեթոդաբանական հիմք՝ բարոյականության և իրավունքի սինթեզի համար: Այսպիսով, արժեքային մոտեցումը իրավական իրականության ընկալման մեջ դառնում է անփոխարինելի ուղենիշ ժամանակակից աշխարհում:

Այսօր մենք ականատես ենք իրավափիլիսոփայական գաղափարների լայն կիրառման: Կարելի է ասել, որ իրավունքը պատմականորեն առաջին հաջող փորձն է սոցիալ-փիլիսոփայական գաղափարների գործնական իրագործման: Նախորդ փորձերը, որոնք իրականացվում էին իրավական մեխանիզմներից դուրս, այդպիսի հաջողության չեն հասել:

«Իրավունքի փիլիսոփայություն» առարկան պատկանում է ընդհանուր գիտական դասընթացների շարքին և ներկայացնում է իրավունքի հիմնարար հարցերի վերլուծություն՝ փիլիսոփայական մեթոդների կիրառմամբ: Այն իրավաբանների տեսական, աշխարհայացքային և մեթոդաբանական պատրաստության կարևոր բաղադրիչ է: Դասընթացը նպաստում է իրավական գիտելիքների խորացմանը, ուսանողի մտահորիզոնի ընդլայնմանը, ինչպես նաև ձևավորում է իրավական երևույթների նկատմամբ ինքնուրույն և քննադատական վերաբերմունք:

Առարկան սերտորեն կապված է այլ գիտակարգերի հետ, մասնավորապես՝ «Պետության և իրավունքի տեսություն», «Պետության և իրավունքի պատմություն» (Ռուսաստանի, Հայաստանի և այլ երկրների), «Քաղաքական և իրավական ուսմունքների պատմություն»:

2. Նախնական գիտելիքների պահանջներ

Դասընթացի յուրացման համար անհրաժեշտ են «Պետության և իրավունքի տեսություն» և «Փիլիսոփայություն» առարկաների հիմնարար գիտելիքներ:

3. Դասընթացի նպատակը և խնդիրները

Իրավունքի փիլիսոփայությունը միջգիտակարգային ոլորտ է, որը միավորում է ինչպես փիլիսոփայական, այնպես էլ իրավական գիտելիքները: Սակայն հաճախ այն ներկայացվում է չափազանց իրավաբանական տեսանկյունից՝ թուլացնելով դրա փիլիսոփայական բաղադրիչը: Այս դասընթացը նպատակ ունի հաղթահարել այդ միակողմանիությունը և վերականգնել փիլիսոփայական-արժեքային մոտեցման առաջնայնությունը:

Դասընթացի նպատակներն են՝

- բացահայտել իրավունքի ճանաչման տեսական և մեթոդաբանական հիմքերը,
- ցույց տալ իրավունքի մշակութային առանձնահատկությունները,
- վերլուծել աշխարհայացքային պարադիգմների ազդեցությունը իրավական մտածողության վրա,
- ներկայացնել իրավափիլիսոփայական հիմնական հարցերի զարգացման փորձը:

Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվում ժամանակակից իրավափիլիսոփայական ուղղություններին՝ ինտեգրալ, հետդասական և հետմոդեռն մոտեցումներին, ինչպես նաև իրավական մտածողության նոր կատեգորիաներին: Միաժամանակ ընդգծվում է դասական հեղինակների (Կանտ, Սոլովյով, Իլին և այլք) գաղափարների նշանակությունը՝ շեշտելով իրավափիլիսոփայական մտքի շարունակականությունն ու մշակութային պայմանավորվածությունը:

4. Դասընթացի խնդիրները

Դասընթացը նպաստում է իրավական երևույթների ամբողջական ընկալման ձևավորմանը, բացահայտում է իրավական հասկացությունների ձևավորման և զարգացման մեխանիզմները և օգնում է հասկանալ իրավական կյանքի խորքային տրամաբանությունը:

5. Արդյունքներ

Դասընթացի ավարտին ուսանողը պետք է՝

իմանա՝

- իրավափիլիսոփայական հիմնական խնդիրներն ու կատեգորիաները,
- փիլիսոփայական տեսությունների և իրավունքի ընկալման ձևերի կապը,
- իրավական արժեքները:

կարողանա՝

- տարբերել իրավական տեսությունների հիմնական ուղղությունները,
- կիրառել քննադատական վերլուծություն,
- ձևակերպել և հիմնավորել իրավափիլիսոփայական խնդիրներ:

տիրապետի՝

- տարբեր աշխարհայացքների փիլիսոփայական վերլուծության հմտություններին,
- ժամանակակից հասարակության զարգացման միտումների իրավափիլիսոփայական գնահատման մեթոդներին:

Ուսումնական աշխատանքների տեսակները	**Ամբողջը, ակ. ժամ.**	**Բաշխում ըստ կիսամյակների**					
		1 Կիս	**2 Կ**	**3 Կ**	**4 Կ**	**5 Կ**	**6 Կ**
1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**
Ըստ կիսամյակի ընդհանուր դասընթացի ուսուցման ծանրաբեռնվածությունը	**108**						
Լսարանային պարապմունքներ:							
Դասախոսություններ	16						
Լաբորատոր աշխատանքներ							
Սեմինարներ	16						
Ինքնուրույն աշխատանք, այդ թվում՝	76						
քննություններին նախապատրաստում							
Ամփոփիչ ստուգում (քննություն, ստուգարք)	ստուգարք	ստուգարք					

Առարկայի ծավալը՝ 108 ժամ, կրեդիտ՝ «3» ECTS:

Դասընթացի ծավալի բաշխում (ակադեմիական ժամերով) ըստ թեմաների և ուսումնական աշխատանքի տեսակների

Առարկայի բաժինները և թեմաները	**Ընդամենը**	**Դասախոսու-թյուններ**	**Գործնական / սեմինար պարապմունքներ**
1	**2=3+4**	**3**	**4**

Թեմա 1. Իրավունքի փիլիսոփայության առարկան, խնդիրները, գործառույթները և կառուցվածքը: Իրավունքի փիլիսոփայության տեղը գիտությունների համակարգում**:**	**6**	**2**	**4**
Թեմա 2. Իրավունքի օնտոլոգիա՝ իրավունքի ընկալման տիպերը	**6**	**2**	**4**
Թեմա 3. Իրավական աքսիոլոգիա: Իրավունքի տեղը սոցիալական նորմերի և արժեքների համակարգում :	**4**	**2**	**2**
Թեմա 4. Իրավական անտրոպոլոգիա: Մարդը՝ որպես իրավական էակ:	**4**	**2**	**2**
Թեմա 5. Իրավունքի և իշխանության փիլիսոփայական խնդիրներ: Օրենքին ենթարկվելու պարտականության հիմնավորման տարբեր փիլիսոփայական մոտեցումներ:	**6**	**4**	**2**
Թեմա 6. Պոստդասական իրավական հայեցակարգեր: Թեմա 9.1. Իրավունքի ընկալման տիպերը XIX դարի վերջից մինչև XX դարի կեսերը	**6**	**4**	**2**
Ընդամենը	**32**	**16**	**16**

6. Դասընթացի թեմաները եւ ծավալները:

Թեմա 1. Իրավունքի փիլիսոփայության առարկան, խնդիրները, գործառույթները և կառուցվածքը: Իրավունքի փիլիսոփայության տեղը գիտությունների համակարգում

Իրավունքի փիլիսոփայության օբյեկտը, առարկան, մեթոդը և գործառույթները: Իրավունքի փիլիսոփայության կառուցվածքը՝ իրավունքի օնտոլոգիա, գնոսեոլոգիա, աքսիոլոգիա և անտրոպոլոգիա: Իրավունքի փիլիսոփայության ուսումնասիրության մշտական կարևորությունը: Իրավունքի փիլիսոփայության տեղը սոցիալական և իրավաբանական գիտությունների համակարգում:

Իրավունքի փիլիսոփայության կարգապահական պատկանելիության վերաբերյալ երեք հիմնական մոտեցում: Իրավունքի ընդհանուր տեսության և իրավունքի փիլիսոփայության հարաբերակցության խնդիրը: Իրավունքի փիլիսոփայության կապը ճյուղային իրավաբանական գիտությունների հետ: Իրավունքի փիլիսոփայությունը որպես ինքնուրույն, ինտեգրված փիլիսոփա-իրավական գիտակարգ:

Սեմինարի պլան

1. Փիլիսոփայության էությունը և նշանակությունը մարդկային մտքի պատմության մեջ:

2. Իրավունքի փիլիսոփայության հարցերի շրջանակն ու առանձնահատկությունը:
3. «Իրավունքի փիլիսոփայություն» առարկայի ուսումնասիրման անհրաժեշտությունը:
4. Իրավունքի փիլիսոփայության կարգապահական պատկանելիությունը:

Թեմա 2.1. Իրավունքի օնտոլոգիական բնույթը

«Օնտոլոգիա» հասկացությունը: Օնտոլոգիան որպես փիլիսոփայության բաժին: Էություն և երևույթ կատեգորիաները: «Լինելություն» փիլիսոփայական կատեգորիան: Իրավունքի օնտոլոգիական բնույթը: Իրավունքի էության բացահայտման դժվարությունները: Իրավունքի փիլիսոփայական ընկալման երկու մակարդակ: Իրավունքի գաղափարի և գործող իրավունքի հարաբերակցությունը:
Իրավական իրականություն՝ լայն և նեղ իմաստներով: Իրավական իրականության հիմնական տարրերը՝ գաղափարների աշխարհ (իրավունքի գաղափար), նշանային ձևերի աշխարհ (նորմեր, օրենքներ), փոխգործակցության աշխարհ (իրավական կյանք): Իրավունքի առաջացման օբյեկտիվ պատճառները: Իրավունքի հասկացությունը:

Սեմինարի պլան

1. Իրավունքի օնտոլոգիական մեկնաբանություն
2. Իրավական իրականությունը որպես «պետք է»-ի ոլորտ
3. Հասարակական կյանքի կազմակերպման սկզբունքներ
4. Իրավունքի դերը հասարակության մեջ
5. Իրավունքի հասկացության հարցը

Թեմա 2.2. Իրավունքի ընկալման տիպերը

Իրավունքի ընկալման (правопонимание) հասկացությունը և տեսակները: Տարբեր տիպերի գոյության պատճառները:
Հիմնական երեք դասական տիպեր՝

- բնական իրավունքի (իրավունքը՝ որպես բարոյական հիմք),
- լեգիստական (իրավունքը՝ որպես պետության կողմից հաստատված կարգ),
- սոցիոլոգիական (իրավունքը՝ որպես սոցիալական երևույթ):

Սոցիոլոգիական ուղղության ենթատեսակներ՝ պատմական, հոգեբանական, ռեալիստական դպրոցներ և մարքսիստական տեսություն: Նշվում են նաև ինտեգրալ և հետդասական մոտեցումները:

Սեմինարի պլան

1. Տիպերի բազմազանության խնդիրը
2. Դասակարգման սկզբունքներ
3. Բնական և պոզիտիվիստական մոտեցումներ
4. Սոցիոլոգիական ուղղության տեսակները
5. Ինտեգրալ մոտեցումը որպես համադրող մոդել

Թեմա 2.3. Իրավագիտակցություն, իրավական մենթալիտետ և իրավական մշակույթ

Իրավագիտակցությունը՝ որպես սոցիալ-մշակութային բարդ երևույթ: Տեսակները և փուլերը: Ի. Իլյինի ուսմունքը: Իրավական մենթալիտետ՝ արժեքների, սովորությունների, մտածողության ձևերի կայուն համակարգ: Իրավագիտակցության և մենթալիտետի հարաբերակցությունը:
Իրավական մշակույթ, իրավական նիհիլիզմ և իրավական իդեալիզմ:

Սեմինարի պլան

1. Իրավագիտակցությունը որպես արտացոլում
2. Դերը իրավակարգավորման մեջ
3. Մենթալիտետի հետ հարաբերակցությունը
4. Նիհիլիզմ և իդեալիզմ

Թեմա 3.1. Իրավունքը արժեքների համակարգում

Աքսիոլոգիան՝ որպես արժեքների մասին ուսմունք: Իրավունքը՝ որպես արժեք: Իրավունքի կապը սովորույթի, կրոնի և բարոյականության հետ: Իրավունքի և բարոյականության հարաբերակցության երեք մոտեցում՝

- բարոյականությունը՝ իրավունքի մաս,
- իրավունքը՝ բարոյականության մաս,
- իրավունքը՝ ինքնուրույն երևույթ:

Իրավունքի կապը ազատության, հավասարության, արդարության և ընդհանուր բարիքի հետ:

Սեմինարի պլան

1. Արժեքային ընկալում
2. Իրավունքը այլ նորմերի հետ
3. Կրոնի դերը
4. Տարբերությունները նորմերի միջև
5. Բարոյականության ազդեցությունը

Թեմա 3.2. Իրավունք և բարոյականություն

Լիբերտար մոտեցում (Վ. Ներսեսյանց), Սոլովյովի «նվազագույն բարին», Հաբերմասի տեսությունը:

Սեմինարի պլան

1. Իրավունքի և բարոյականության նույնականացման մոտեցումներ
2. Տարբերակման մոտեցումներ
3. Իրավունքը՝ որպես բարոյականության ձևավորման գործոն

Թեմա 3.3. Իրավական արժեքներ

Իրավունքի առանձնահատկությունը՝ ձևական հավասարության սկզբունքը: Իրավունքը՝ որպես ազատության ապահովման մեխանիզմ: Ազատության գաղափարի զարգացումը՝ Կանտ, Կիերկեգոր, Հայդեգեր, Սարտր, Բերդյաև: Արդարությունը՝ սոցիալական և անհատական մակարդակներում:

Սեմինարի պլան

1. Իրավական և բարոյական կարգավորումների տարբերությունները
2. Ազատություն
3. Ազատության հնարավորությունը
4. Արդարություն
5. Ընդհանուր բարիք

Թեմա 4. Իրավական անտրոպոլոգիա

Մարդը՝ որպես իրավական սուբյեկտ: Մարդու բնույթի տարբեր տեսություններ (Հոբս, Ռուսո, Կանտ): Սուբյեկտայնության ձևավորումը: Մարդու իրավունքների գաղափարի զարգացումը: Ռեֆորմացիայի և լիբերալիզմի դերը:

Սեմինարի պլան

1. Անտրոպոլոգիա և իրավունքի ընկալում
2. Սուբյեկտիվիզմի ձևավորում
3. Հռոմեական իրավունքի ազդեցությունը
4. Մարդու իրավունքների զարգացումը

Թեմա 5.1. Իրավունքի և իշխանության հարաբերակցությունը

Իշխանության հասկացությունը: Զարգացման փուլերը՝ ուժի իրավունք → իշխանության իրավունք → պետության իրավունք: Իրավական պետություն: Իշխանության սահմանափակման ձևերը:

Լեգալություն և լեգիտիմություն: Իրավունքը և քաղաքականությունը:

Սեմինարի պլան

1. Իշխանության փիլիսոփայական վերլուծություն
2. Պարտադրանքը իրավունքում
3. Բարոյական հիմնավորում
4. Պատմական զարգացում
5. Սահմանադրականություն

Թեմա 5.2. Ազատություն և օրենքին ենթարկվելու պարտականություն
Օրենքին ենթարկվելու հիմնավորումներ՝ գաղափարական, հետևանքային , պայմանագրային: Հարթ, Նոզիկ, Ռոլզ, Դվորքին և այլք:
Վնաս չպատճառելու սկզբունք:

Սեմինարի պլան

1. Ենթարկվելուն կողմ տեսություններ
2. Հակառակ տեսություններ
3. Օրենքի և խղճի բախում

Թեմա 6. Պոստդասական իրավական հայեցակարգեր: (Իրավունքի ընկալման տիպերը XIX դարի վերջից մինչև XX դարի կեսերը)

Պոստդասական իրավունքի ընկալման ձևավորումն ու զարգացումը կապված են XIX–XX դարերի փիլիսոփայական ուսմունքների հետ, որոնցում վերաիմաստավորվում են դասական փիլիսոփայության հիմնական կատեգորիաները և ձևավորվում են փիլիսոփայության նոր՝ ոչ դասական տեսակներ: Դրանք բնութագրվում են մարդու և մշակույթի խնդիրների նկատմամբ մեծ ուշադրությամբ:

Սեմինարի պլան

1. Իրավունքի ֆենոմենոլոգիա:
2. Իրավունքի էքզիստենցիալիստական տեսություններ:
3. Իրավունքի հերմենևտիկական տեսություններ:
4. Նիկոլաս Լումանի սոցիալական համակարգերի տեսություն:
5. Յուրգեն Հաբերմասի իրավունքի հաղորդակցական տեսություն:
6. Իրավունքի դեկոլոնիալ տեսություններ:

7. Գրականության ցանկ

7.1. Հիմնական՝

- Данильян О. Г., Байрачная Л. Д., Максимов С. Д. и др. Философия права, М., Эксмо, 2005.
- Иконникова Г. И., Ляшенко В. П. Философия права. Учебник для магистров. М.: Изд-во Юрайт, 2015.
- Моисеев С. В. Философия права. Курс лекций. Новосибирск, изд-во Сиб. унив., 2003.
- Нерсесянц В. С. Философия права, М., Норма, 2005.
- Алексеев С. С. Философия права. М., НОРМА, 1998.
- Малахов В.П. Философия права. М., 2002.
- Радбрух Г. Философия права, М., Международные отношения, 2004
- Тихонравов Ю. В. Основы философии права. Учебное пособие. – М.: Вестник,1997

7.2. Լրացուցիչ՝

- Абрамян Л. А. Лекции по философии. Пропедевтический курс. Ер.: Наири, 1996.
- Алексеев С. С. Право: методологические подходы к исследованию // Вопросы философии. М., 1983, № 3.
- Асмус В.Ф. Иммануил Кант. М.: Наука, 1973.
- Бердяев Н. А. О назначении человека (Опыт парадоксальной этики). Париж: Современные записки, 1931.
- Бердяев Н. А. Царство Духа и Царство Кесаря. Париж: Ymca-press, 1951.

- Бержель Ж.-Л. Общая теория права. М.: Издательский дом NOTA BENE, 2000.
- Берман Г. Дж. Вера и закон: примирение права и религии, М.: «Ad Marginem», 1999.
- Вопленко Н. Н. Правосознание и правовая культура: Учебное пособие. - Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2000.
- Гегель Г. Философия права. М.: Мысль, 1990.
- Гоббс Т. Левиафан. Рипол Классик, 2017.
- Дворкин Р. О правах всерьез. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004.
- Ежегодник либертарно-юридической теории. Выпуск 1 / Под ред. В.А. Четвернина. – М.: Изд. дом ГУ–ВШЭ, 2007.
- Иеринг Р. Дух римского права на различных ступенях его развития. СПб., 1877.
- *Ильин И. А.* О сущности правосознания. - М.: «Рарогъ», 1993.
- «История этических учений» / Под ред. Гусейнова А. А. М.: Гардарики, 2003.
- *Калашян М. А.* Справедливость: между правом и моралью // Вопросы философии // 2019. № 4.
- *Кант. И.* Собр. соч. в 8 томах. Изд-во ЧОРО, 1994.
- *Карбонье Ж.* Юридическая социология. М.: Прогресс, 1986.
- Лапаева В. В. Типы правопонимания: правовая теория и практика: Монография. - М.: Российская академия правосудия, 2012.
- *Локк Дж.* Два трактата о правлении. Социум, 2014. URL: https://www.civisbook.ru/files/File/Lokk_Traktaty_2.pdf
- Ллойд, Денис. Идея права. М.: Книгодел, 2009.
- Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. М.: Изд-во политической литературы, 1955.
- *Маритен Ж.* Человек и государство. М.: Идея-Пресс, 2000.
- *Матузов Н. И.* Правовой нигилизм и правовой идеализм как две стороны одной медали // Правоведение. 1994. № 2.
- *Милль, Дж. Ст.* О свободе. URL: http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000853/index.shtml
- *Моисеев С. В.* Философия права. Курс лекций. Новосибирск: изд-во Сиб. унив., 2003.
- *Монтескье Ш.- Л.* О духе законов. Рипол Классик, 2018.
- *Нерсесянц В. С.* Гегелевская философия права. История и современность. М.: Наука, 1974.
- *Нозик, Роберт.* Анархия, государство и утопия. М.: ИРИСЭН, 2008. URL: http://skepdic.ru/wp-content/uploads/2013/05/4263Nozik.anarchy_state_utopia.pdf
- *Остин Д.* Определение понятия юриспруденции // Антология мировой правовой мысли. М., 1999. Т. III.
- Палеха Р. Р. Итегративность - неизбежный вектор развития современного правопонимания. Вопросы правоведения. № 1(23), М., 2014.

- *Папаян Р.* Христианские корни современного права: Библия и основные права человека. М.: Издательство НОРМА, 2002. 68. *Поляков А. В.* Коммуникативное правопонимание: Избранные труды. СПб.: ООО Издательский Дом «Алеф-Пресс», 2014.
- *Поляков А.В.* Российский правовой дискурс и идея коммуникации. Феноменологическая теория права Н. Н. Алексеева. URL: http://society.polbu.ru/polyakov_communi/ch06_i.html \
- *Радбрух Г.* Законное неправо и надзаконное право. М., 2004.
- *Рикёр П.* Герменевтика. Этика. Политика. Московские лекции и интервью. М., 1995.
- Ролз, Дж. Справедливость как честность // Логос. 2006, № 1.
- *Ролз, Дж.* Теория справедливости. Новосибирск: изд-во НГУ, 1995.
- *Свасьян К.* Человек в лабиринте идентичностей. М: Evidentis, 2009.
- *Соловьев В. С.* Право и нравственность // Власть и право. Из истории русской правовой мысли. Л., 1990.
- *Филиппова И. С.* Позитивистская интерпретация теории правового государства: право как институт имплицитного ограничения государственной власти // Вестник Российской правовой академии. 2007,
- *Фролова Е.А.* Методологические основы разгранчения концепций правопонимания. Государство и право. 2009, № 4.
- *Хабермас Ю.* Концепт человеческого достоинства и реалистическая утопия прав человека // Вопросы философии. 2012, № 2.
- *Харт Г.* Позитивизм и разграничение права и морали //Изв. вузов. Правоведение. СПб., 2005, № 10.
- *Честнов И. Л.* Диалогическая онтология права в ситуации постмодерна // Изв. вузов. Правоведение. СПБ., 2001, № 3.
- «Чистое учение о праве Ганса Кельзена». Вып. 1. М., 1987.
- Campos P. F., Schlag P., Smith S. D. (1996) Against the Law. NC Publication.
- Tebbit M. (2000) Philosophy of Law. An Introduction. London and New York, Routledge.
- Wolfenden Committee. Report of the Committee on Homosexual Offences and Prostitutuin. London, 1957.
- Wolf, Robert Paul. In defence of Anarchism, 1970. URL: https://theanarchistlibrary.org/library/robert-paul-wolff-in-defense-of-anarchism.pdf.